

Fecr Yayınları: 806

İBNÜ'L-MUTAHHAR EL-HİLLÎ'NİN METAFİZİK ANLAYIŞI

Ersan TÜRKMEN

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Mizanpaj ve Kapak
FCR

Baskı ve Cilt
NY MATBAACILIK YAYINCILIK
Ostim OSB Mh. 1250 Cd. No: 24 Yenimahalle/ANKARA
Tel: (0533) 591 86 17 (Sertifika no: 50732)

1. Baskı: Mart 2024

ISBN: 978-625-6602-59-5

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SANAYİ ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1
Ulus-Altındağ/ANKARA • Tel: (0312) 310 08 60
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

İBNÜ'L-MUTAHHAR EL-HİLLÎ'NİN
METAFİZİK ANLAYIŞI

Ersan TÜRKMEN

Ankara 2024

Ersan TÜRKMEN

Ersan Türkmen; 1991 yılında kadim Türk şehri olan Kerkük'te doğdu. İlk ve Orta öğrenimini tamamladıktan sonra Kerkük Üniversitesi Eğitim Fakültesi Kur'an Bilimleri ve İslami Eğitim bölümünden 2012 yılında mezun oldu. Aynı anda erken yaşlardan itibaren başladığı klasik tahsili, aklî ve naklî ilimlerde icazet alarak lisanstan mezun olduğu yılda tamamladı. Daha sonra Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2015 yılında "*Semerkandi'nin Beşaratü'l-İşarat Adlı Eserinin İlahiyat Bölümünün Tahkik ve Tahlili*" başlıklı teziyle yüksek lisansını, 2019 yılında da "*Ebu'l-Berekât El-Bağdadî'de Metafizik*" isimli çalışmasıyla doktorasını aynı üniversitede tamamladı. 2017 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri bölümünde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başladı.

Halen Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri bölümünde öğretim üyeliği görevini Dr. Öğr. Üyesi ünvanıyla sürdürmektedir.

*Bu kitabımı eşim Bahtışen ve kızım Ülkü Gökçe'ye
ithaf ediyorum.*

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ -----	9
GİRİŞ -----	11

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'L-MUTAHHAR EL-HİLLÎ'NİN HAYATI, EPİSTEMOLOJİSİ, KAYNAKLARI VE METAFİZİĞE BAKIŞI -----	17
1.1. İbnü'l-Muttahar el-Hillî'nin Hayatı ve Eserleri -----	17
1.2. Hillî'nin Kaynakları -----	21
1.3. İlim ve İdrak -----	22
1.4. Hillî'ye Göre Metafizik -----	27

İKİNCİ BÖLÜM

VARLIK -----	31
2.1. Varlık ve Şeylik -----	31
2.2. Zorunlu, Mümkün ve Mümteni -----	34
2.3. Varlığın Kısımları -----	36
2.3.1. Cevher -----	36
2.3.1.1. Tanımı, Özellikleri ve Genel Olarak Çeşitleri ---	36
2.3.1.2. Soyut Akıl -----	39
2.3.1.3. Cismanî Cevher, Heyûla ve Sûret -----	43
2.3.2. Varlık Olarak Zaman -----	45
2.3.3. Araz ve Kategoriler -----	50
2.3.4. Öncelik ve Sonralık -----	57
2.3.5. Bir Olan Mevcut -----	59
2.3.6. Kuvve ve Fiil -----	59
2.3.7. Kıdem ve Hudûs -----	60
2.3.8. Küllî ve Cüzî -----	61
2.3.9. İlet ve Malûl -----	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANRIBİLİM -----	67
3.1. Zorunlu Varlığın İspatı -----	67
3.2. Zorunlu Varlığın Birliği-----	74
3.3. Zorunlu Varlığın Sıfatları -----	76
3.3.1. Kudret Sıfatı -----	76
3.3.2. İlim Sıfatı-----	76
3.3.3. İrade, Cömertlik ve Hayat Sıfatı -----	81
3.4. İlahî Fiil-----	83
3.5. Varlığın Sıradüzeni -----	91

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

NEFS, ESKATOLOJİ VE NÜBÜVVET -----	97
4.1. Nefs -----	97
4.1.1. Nefsin Tanımı, Varlığı ve Mahiyeti -----	98
4.1.2. Nefsin Hudûsu ve Beden ile İlişkisi -----	105
4.1.3. Tenasüh-----	108
4.1.4. Nefsin Kuvveleri-----	110
4.2. Meâd-----	112
4.3. Haz ve Acı-----	116
4.4. Kötülük Problemi -----	119
4.5. Nübüvvet -----	121
SONUÇ -----	125
KAYNAKÇA -----	129

ÖN SÖZ

İslam düşünce tarihinin dönüşüm çağı olarak bilinen 12. ve 13. Yüzyıl eklektik düşünce yapısının zirve yaptığı dönemler şeklinde kabul edilir. İslam düşüncesini oluşturan felsefe ve kelim söz konusu bu dönemden önce kısmen birbirine karşı gelecek alanlar olarak bilinmekteydi. Ancak fikrî bir yönelim olan felsefî kelamın yayılmasıyla birlikte, iki alan arasında yöntemdeki yakınlaşma, tartışılan problemler bazında da kendini göstermiştir. Özellikle kelam sahasında bu dönemde kaleme alınan eserler o yaklaşmayı gösterecek şekilde yazılmıştır. Öyle ki önceden belli konulardan oluşan kelam eserleri, felsefenin araştırma alanı olan ontoloji gibi metafizik ilminin çeşitli problemlerini içerecek şekilde kaleme alınmıştır. Özellikle 13. Asırda revaçta olan bu fikrî yönelimin başlamasında en önemli isim Fahreddin er-Râzî olmuş ve gelen birçok düşünür bu hususta onu takip etmiştir. Bu açıdan Râzî'nin takipçisi olarak kabul edilenler arasında, mezhepsel olarak ondan farklı olmasına rağmen Nasîrüddin et-Tûsî bulunmaktadır. Tûsî'nin bu açıdan Râzî'nin yöntemini takip etmesi aslında Râzî'nin oluşturduğu geleneğin Şii ortamlarda da yayılmasına vesile olmuştur. Nitekim Tûsî'den sonra özellikle İslam Şîî dünyasında söz konusu geleneği sürdüren bazı isimler mevcuttur. Onlardan birisi de Tûsî'nin öğrencisi olan İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'dir.

Ekseriyetle kelamcı kimliğiyle tanınan Hillî, farklı ilimlerde çok sayıda eser kaleme alarak İslam düşünce tarihinin önemli isimleri arasına girmiştir. Öyle ki o, kelamcı ve usûlcü hüviyetine ilaveten felsefeci kimliğe de sahiptir. Hillî'nin bu yöneliminin en somut örneği de felsefe hakkında

kaleme almış olduğu *el-Esrâru'l-hafîye fî'l-ulûmi'l-akliyye* eseridir. Genel itibarıyla Hillî, adı geçen eserde eklektik bir düşünce yapısına sahip olmakla birlikte, eleştirel bir dil kullanmaktadır. Nitekim onun bu eleştirel tarzı diğer eserlerinde de bulunmaktadır. Aslında onun bu yönelimde olması, düşünceleri ele alma tarzını önemli bir hale getirmektedir. Zira onun konulara bu şekilde yaklaşması, kendi çağında felsefî ve kelâmî tenkit için bir örnek teşkil eder.

Hillî'yi önemli kılan başka bir husus da özellikle onun Şîî düşünce tarihindeki yeridir. Zira onun düşünceleri bu çerçevede içerisinde incelendiği takdirde, söz konusu düşünce tarihindeki felsefî problemlere nasıl yaklaşıldığı hakkında alternatif bir cevap şekli elde edilir. Nitekim biz de bu çalışmada bu cevap şeklini arayama çalıştık.

Hillî'nin Farklı disiplinlerde kaleme almış olduğu eserler, onun pek çok ilimde uzmanlaştığını gösterir. Ancak o, daha çok mütekelim ve fakih olarak bilinir. Bu nedenle hakkında yapılan çoğu akademik çalışmada onun fikhî ve kelâmî yönleri ele alınmıştır. Dolayısıyla onun felsefî düşünceleri hakkında detaylı bilgi içeren kaynakların kısıtlı olduğunu söylemek mümkündür. Oysa Hillî, kelâmî ve fikhî çalışmalarının yanında Nasîrüddin et-Tûsî'nin felsefî ekolünü devam ettirmiş, kendi döneminin de en önemli felsefe eleştirmenlerinden birisi olmuştur. Hillî'nin söz konusu bu çalışmalarından ötürü bu kitapta onun felsefeci hüviyetine dikkat çekilmiş, özellikle de metafizikle alakalı görüşleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu vesileyle de Hillî'nin felsefî sistemi hakkında İslam felsefesi kitaplığında kapsamlı bir çalışmanın yer almasını ümit ederiz. Son olarak da metnin tamamını okuyarak tashih edilmesinde yardımcı olan Mustafa GARGAR'a da teşekkür etmeyi borç bilirim.

GİRİŞ

İslam filozofları felsefeyi, var olanın hakikatini ve illetini inceleme sanatı olarak görmüşlerdir.¹ İslam düşüncesinin ana kaynağı olan Kur'an'da varlığı ve var olanı incelemeye teşvik eden ayetlerin bulunması da bir bakıma düşünürleri bu sanatı öğrenmeye yönlendirmiştir. Esasında İslam tarihinde filozof olarak adlandırılan mütefekkirin icra ettikleri bir düşünsel faaliyet olan bu sanat, belli bir süre sonra onları aşarak felsefe eleştirme şeklinde kabul edilen isimlerin de sanatı haline gelmiştir. Özellikle İslam felsefe tarihinde felsefî problemlerin İbn Sînâ (ö. 1037) ile kelamın temel sahası olarak bilinen teoloji alanına taşınması bu duruma yol açmıştır. Nitekim felsefeye yönelik yapılan en ciddi eleştiri hamlesi de bu sebeple ondan sonra yapılmıştır.² Fakat bu yapılan eleştirilerin çoğu bir bakıma felsefî temeller üzerinde yapıldığı için, felsefî disiplinlerin bazısına kelamcı ortamlarda meşruiyet kazandırdı. Bilhassa felsefî bir alet olan mantık ve dolayısıyla matematiği ilmin ölçütü olarak gören Gazâlî³ (ö.1111) sayesinde kelamcılar tarafından söz konusu bu ilimlerin öğrenilmesi gerekli olmuştur. Ancak asıl dönüşüm, müteahhir dönemi olarak bilinen ve felsefî kelamın revaçta olduğu dönemde gerçekleşmiştir. Çünkü bu dönemde artık kelam ilmini felsefî ilke ve kaidelerden ayırmak hayli zorlaşmıştır.

¹ Kindî, "fi'l-felsefeti'l-Ulâ", *Resâ'ilü'l-Kindî el-felsefiyye* thk. Muhammed Ebû Rîde (Mısır: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1950), 97

² Öyle ki bu eleştirileri Gazâlî özellikle *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserinde yapmıştır.

³ Gazâlî, *el-Müstaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*, thk. Muhammed Abdüşşâfi (Lübnan: Dâru'l-Kutub el-İlmiye, 1993), 10.

İslam düşünce tarihinde bir fikri ve yöntemsel yönelim olan felsefî kelamın yayılmasına vesile olan en önemli ismin Fahreddin er-Râzî (ö.1210) olduğunu söyleyebiliriz. Râzî, *el-Mebâhişü'l-Meşrikiyye* gibi eserlerde muhtelif kalamî konuları işlemekle birlikte müstakil bir bölüm de ontolojiye ayırmıştır. O, söz konusu eserlerde *umûr-i âmme* olarak adlandırdığı bölümde, bir bakıma metafizik ilminin önemli meselelerini ele almıştır. Aslında Râzî, Gazâlî'nin eleştirilerinden sonra metafiziği kalam ilmi kapsamında bir disiplin olarak yeniden kurmaya çalışmıştır.⁴ Ancak metafizik ile kelamın iç içe geçmesi durumu Râzî'nin vefatıyla bitmiyor, aksine Râzî'nin özellikle nazarî ilimlerdeki yaklaşımı bir ekol haline gelerek birçok birçok düşünür tarafından ilke olarak kabul edilmiştir.⁵ İlginçtir ki Râzî'yi bu hususta takip eden isimler sadece kendisi gibi Sünnî düşünürler olmamıştır. Öyle ki onların arasında Adudüddin el-İcî (ö. 1355), Teftâzânî (ö. 1390) ve Cürcânî (ö. 1413) gibi Sünnî düşünürlerin bulunması gibi, Şîî düşünürler de vardır. O grupta yer alan en önemli ismin Nasîrüddin et-Tûsî (ö. 1274) olduğunu söylemek mümkündür.

Tûsî'nin Râzî ile felsefe merkezli münasebeti ekseriyetle eleştirel olsa da metot ve ilke bağlamında tamamlayıcıdır. Râzî'den sonra yaşayan Tûsî'nin, kendi düşüncelerini Râzî'nin külliyatını dikkate alarak oluşturduğu söylenebilir. Öyle ki her iki isim bilhassa İbn Sînâ'da buluşmuş ve onun *el-İşârât ve't-tenbîhât* eseri üzerine yazdıkları şerhler sayesinde, İbn Sînâ şarihi olarak kabul edilmiştir. Ancak Tûsî'nin

⁴ Eşref Altaş, Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi (İstanbul: İZ Yayıncılık, 2015), 314.

⁵ Söz konusu olan ekole mensup olan isimler hakkında bilgi için bk. Müstakim Arıcı, "İslam Düşüncesinde Fahreddin er-Râzî ve Ekolü", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker – Osman Demir (İstanbul: İSAM, 2013), 170-190.

şerhinin gayesi, Râzî'nin şerh esnasında İbn Sînâ'ya yönelttiği eleştirileri cevaplayarak bir açıdan filozofu savunmaktadır.⁶ İşte Tûsî'nin bu yaklaşımı Râzî ile arasındaki eleştirel bağlantıyı gösterir. Nitekim bu türden olan bağlantıyı destekleyen başka bir somut örnek daha vardır. O da Tûsî'nin, Râzî'nin *Muḥaṣṣalü efkâri'l-müteḳaddimîn ve'l-müte'ahḫirîn* eseri üzerine yazmış olduğu *Telḫîṣü'l-Muḥaṣṣal/Nakdü'l-Muḥaṣṣal* eseridir. Zira o, Râzî'yi bu eserinde de farklı açılardan eleştirir. Ancak Tûsî'nin, Râzî'nin düşünsel külliyatına yaklaşımı içerik itibarıyla büyük ölçüde eleştirel olsa da menheç/metot/yöntem bakımından takipçilik türündendir. Özellikle Tûsî'nin kelimâ anlayışı bu kabildendir. Onun bu bağlamda kaleme aldığı en meşhur eseri olan *Tecrîdü'l-îtikâd* okunduğunda, Râzî'nin yöntem bakımından üzerindeki etkisinin büyük olduğu anlaşılır. Çünkü o da tıpkı Râzî gibi eserinin belli bir kısmını metafizik konularına ayırarak metafiziği kelimâ dâhilinde konumlandırmaya çalışmıştır.

Söz konusu bu yöntemin temsilcilerinin sayıca çok oldukları bilinmektedir. Ancak onların arasında -bilhassa ülkemizde akademik çalışmalara diğerleri kadar mazhar olmayan- az anılan isimlerden biri İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'dir (ö. 1325). Tûsî'nin öğrencilerden olan Hillî genellikle fıkıh ve kelimâ uzmanı olarak bilinir. Yazmış olduğu eserlerin farklı disiplinlerde olması, aslında onun üst düzey bir tahsil sürecinden geçtiğini göstermektedir. Hillî'nin tıpkı Râzî gibi metafizik konularını kelimâ eserlerinde ele alarak yöntem itibarıyla onu takip ettiğini gösterir. Ancak onu takip eden birçok isimden farklı olarak felsefî kelimâ türünde yazdığı eserlere ilaveten mantık, tabiat ve ilahiyat kısımlarını içerecek

⁶ Tûsî, *Hallü müşkilâti'l-İşârât*, thk. Süleymân Dünyâ (Mısır: Dâru'l-Ma'arif), 1/112.

şekilde klasik yöntemle felsefe hakkında bağımsız bir eser kaleme almıştır. Düşünür söz konusu bu eserinde üç farklı felsefî disiplin olan ilimlerde geçen önemli problemleri ele almıştır. Eserin hacimli eserler kategorisinde yer alması düşünüre, problemlere dair farklı görüşleri ele alıp inceleme imkânı sağlamıştır. Böylece o, felsefî görüşlerini önceki filozofların görüşleriyle birlikte okuyucusuna sunmaya çalışmıştır. Hatta birçok meselede görünüşü, önceki filozofları eleştirerek açıklar. Bu açıdan en çok dikkat çeken husus da İbn Sînâ ile sıklıkla hesaplaşmasıdır. Fakat onun bunu yapması sırf Râzî ve Tûsî ekolüne yakın olmasından dolayı değildir. Aksine onların görüşleri de düşünür tarafından sıklıkla eleştirel olarak ele alınmaktadır.

Hillî genel olarak Râzî sonrası İslam düşünçesi, özel olarak da Şii İslam düşünçesinde önemli bir yere sahiptir. Onun öneminin sadece kelimadan açısından olduğunu söylemek doğru değildir. Zira düşünürün felsefî konulara dair ortaya koyduğu veyahut doğruluğunu tercih ederek savunduğu tezler, kendi dönemine dönük alternatif yollar hakkında bilgi edinmeye vesile olur. Ancak düşünür genelde kelamcı hüviyetliyle bilindiği için felsefî açıdan -özellikle ülkemizde- kapsamlı ve detaylı akademik çalışmalara konu olmamıştır. Hatta doktora veya yüksek lisans düzeyinde çalışmalarda düşünürün felsefî görüşleri araştırılmamıştır.⁷ Dolayısıyla

⁷ Ülkemizde İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin kelamî düşünceleri hakkında yüksek lisans düzeyinde yapılan bazı araştırmalar mevcuttur. Bu çalışmaların en önemlisi Adem Arıkan'ın hazırlayıp 2004 yılında savunduğu *İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin "Keşfü'l-Murâd fî Şerhi Tecrîdî'l-İ'tikâd" adlı eserine göre dini ve siyasi görüşleri* adlı yüksek lisans tezidir. Bunun dışında yine düşünürün kelamî görüşleriyle ilgili bilgiler içeren başka bir çalışma da Hatice Gökdemir'in 2021 savunduğu *İbnü'l-Mutahhar El-Hillî'nin Eş'arîlik Eleştirisi -Nehcü'l-Hakk Ve Keşfü's-Sıdk Adlı Eseri Bağlamında* adlı çalışmadır.

onun düşünceleri hakkında bir boşluk söz konusudur. İşte bu sebeple elimizde olan çalışmayı gün yüzüne çıkarmayı uygun gördük.

Bu kitabımızda Hillî'nin metafizik alanına dair düşünceleri incelenmiştir. İncelemeler yapılırken, Hillî'nin düşünceleri hakkında kapsamlı bir tasavvurun oluşması için, öncelikle onun kaynaklarına dikkat edilmiştir. Daha sonra eleştirel yaklaşımını belirtmek amacıyla farklı düşüncelere yaptığı tenkitler tespit edilmiştir. Buna binaen onun ortaya koyduğu düşünceler açıklanarak, nasıl bir felsefî yönelime sahip olduğu hakkında bir tasavvur ortaya konmuştur. Böylece Hillî'nin felsefî görüşleri hakkında İslam felsefesiyle ilgilenen ihtisas ehline bir kaynak olacağını düşünüyoruz.